

ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
Филология факультеті
Қазақ тіл білімі кафедрасы

Қазақ тіл білімі мен әдебиетінің теориялық негізін қалаған ғалым, қазақ жазуының реформаторы, ақын, аудармашы, педагог, мемлекет және қоғам қайраткері Ахмет Байтұрсынұлының туғанына 150 жыл толуына арналған
«АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ – ҰЛТТЫҢ РУХАНИ КӨСЕМІ» атты
халықаралық ғылыми-теориялық конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ

Алматы, 2022 жылдың 14 сәуірі

МАТЕРИАЛЫ

Международной научно-теоретической конференции
«Ахмет Байтұрсынұлы – духовный лидер нации»
посвященной 150-летию выдающегося ученого, основателя казахского
языкознания, переводчика, педагога, государственного и общественного
деятеля Ахмета Байтұрсынұлы

Алматы, 14 апреля 2022 года

MATERIALS

International scientific and theoretical conference «Akhmet Baitursynuly – the spiritual leader of the people» dedicated to the 150th anniversary of the outstanding scientist, one of the founders of Kazakh linguistics, translator, teacher, journalist, public figure Akhmet Baitursynuly

Almaty, 14 april, 2022

Алматы
«Қазақ университеті»
2022

Панель №3.
А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЕҢБЕКТЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Смағұлова Г.Н.

филология ғылымдарының докторы,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ профессоры,
Алматы, Қазақстан

Шүкенай Г.Т.

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған, Қазақстан

**А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ЛИНГВОЭКОЛОГИЯЛЫҚ
МӘСЕЛЕЛЕР**

Аңдатпа. Мақалада ХХ ғасырдың басында лингвоэкологиялық идеяларды дамытудағы А.Байтұрсынұлы мен қазақ зиялылары еңбектеріндегі пікірлер талданады. Қазақ білімпаздарының лингвоэкологиялық идеяларының бағыттары сөз етіледі. Ғалымдардың қазақ тілінің тазалығын сақтау мәселесіне қатысты тұжырымдары сараланды. Қазақ тілін сақтау идеясын жаңғыртудың өзектілігі негізделіп, тілдік тұлғалардың тіл болашағы үшін жауапкершілігі сипатталды.

Түйін сөздер: лингвоэкология, тілдік орта, тілдік тұлға, тіл тазалығы, сөйлеу мәдениеті.

Аннотация. В статье осмыслен значение и роль трудов казахской интеллигенции и А.Байтұрсынұлы в развитии лингвоэкологических идеи в начале ХХ века. Определен и анализирован направления лингвоэкологических идеи казахских ученых. Исследована концепция ученых о соблюдении чистоты казахского языка. Обоснована актуальность модернизации идеи сохранения казахского языка и охарактеризована ответственность языковых личностей за будущее языка.

Ключевые слова: лингвоэкология, языковая среда, языковая личность, витальность языка, чистота языка, культура речи.

Annotation. The article reflects on the significance and role of the works of the Kazakh intelligentsia and A. Baitursynuly in the development of linguoecological ideas in the early twentieth century. Identified and analyzed the direction of linguoecological ideas of Kazakh scientists. The concepts of scientists about the observance of the purity of the Kazakh language are studied. The relevance of modernizing the idea of preserving the Kazakh language is substantiated and the responsibility of linguistic personalities for the future of the language is characterized.

Key words: linguoecology, language environment, language person, vitality of language, purity of language, culture of speech.

Ана тілінің тазалығы қашан да өзекті мәселе. Дәл қазіргі кезде қазақ тілінің тазалығы А.Байтұрсынұлы бастаған Алаш қайраткерлерінің ғасыр бұрын дабыл қаққан кезінен де өткір екендігі мәлім. Ширек ғасырды артқа тастаған ХХІ ғасыр қазақ қоғамында мемлекеттік тіл проблемаларының күрделі жағдайымен ерекшеленіп отыр. Тілдің лингвоэкологиялық аспектісімен қатар, коммуникациялық ықпалы, қолданыс дискурсы күн тәртібінен түскен жоқ.

ХХ ғасырдың 90-жылдары лингвистика мен экологияның тоғысында қалыптасқан жаңа бағыттардың бірі – тіл экологиясы. Ол этнолингвистикаға, әлеуметтік лингвистикаға және әлеуметтік-тарихи категорияларға сүйене отырып, түрлі дискурста ойды жеткізу құралын бақылайды. Халықтың тарихи жадысы тілде сақталады, сондықтан ұрпақтарды сабақтастырушы, ғасырдан ғасырға, атадан балаға мұра болып жеткен маңызды құрал ретіндегі тілдік коммуникацияға қамқорлық жасайды.

Лингвоэкология:

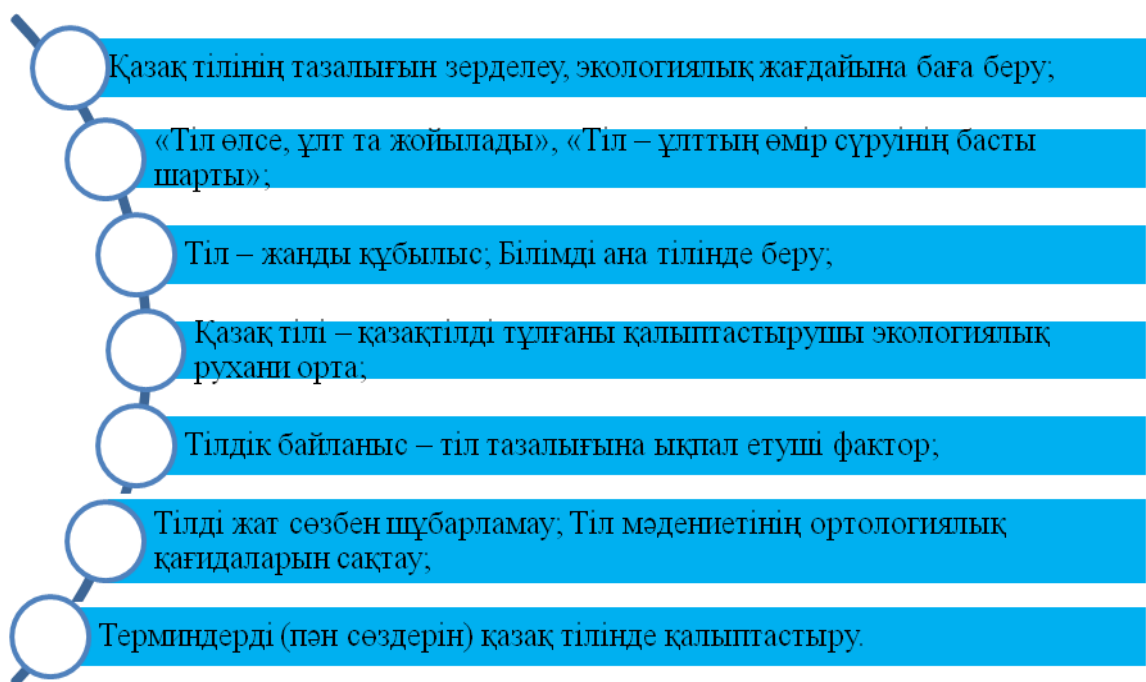
- тілді сақтау мен қорғау;
- тілдің дамуы мен қолданылуы;
- тіл мәдениеті мен тілдік коммуникацияны жетілдіру;

➤ сөз энергетикасы және тілдік тұлға сияқты нақты шараларды зерттейтін сала. Алаш қайраткерлері еңбегінен басталған лингвоэкологиялық идеялар таза лингвистикалық бағытта қазақ жерінде өткен ғасырдың басында-ақ көрініс тапқан, өйткені «ХХ ғасырдың басы қазақ тарихында рухани ояну дәуірі болғаны белгілі. Ұлттың өзіндік белгісін сақтап қалатын негізгі қасиеттерінің бірі – тіл екенін терең түсінген қазақ зиялылары өз беттерінше білімін жетілдіре отырып, қазақ тілі бойынша оқулықтар жазған, баспасөз бетінде түрлі пікірталастар ұйымдастырып отырған» [1, 27].

Бұл ретте, қазіргі кезде жиі айтылып, қайталанып жүрген қазақ халқының ұлттық-мәдени коды ең алдымен қазақ тілінде екені белгілі аксиома. Ұлтқа аманат боп қалған «тілді сақтау» идеясы ұлт ұстазы А.Байтұрсынұлының еңбектерінен бастау алатыны түсінікті.

А.Байтұрсынұлы бастаған Алаш қайраткерлерінің еңбектерінде қазақ тілінің сол кездегі тағдырының жан-жақты айтылуы мен талдануын лингвоэкологиялық идеялардың тууы мен дамуы деп білу керек. Сол кезеңдерде жарияланған еңбектерді саралап оқығанда тіл тазалығы туралы қазір де өз құндылығын жоймаған бағыттар мен қамтылған өзекті тұжырымдар бар. Алаштықтардың қазақ тілі туралы соңына қалдырған пікірлерін жапылама біріктіріп, тақырыптарға топтасақ, қазақ тіл білімінің жекелеген бүгінгі ғылыми салаларындағы зерттелген, әлі де жан-жақты зерттелетін проблемалары шығады.

Олар:

Төменде А.Байтұрсынұлының осы проблемаларға қатысты маңызын жоймаған пікірлерін өзімен мүдделес Алаш қайраткерлерінің де айтып кеткен, бүгінде күн тәртібінен түспеген жағдайларға орай, дәйекті ойлары қосымша талданады.

• *Қазақ тілінің тазалығын зерделеу, экологиялық жағдайына баға беру.*

Қазақ тіл білімінің негізін қалаушы А.Байтұрсынов XX ғасырдың басында қазақ тіліне «түріктің тұнық тілі» деп баға берген. Қазақ тілінің тазалығын зерделей келе, экологиялық жағдайын саралап, оның себебін «...Асыл тіл, түзу емле қазақта боларға тиісті. Неге десек: ата кәсібін тастамай істеп келе жатқан – қазақ. Басқа жұртқа араласпай, өз алдына оңаша, оқшау жүрген – қазақ. Жат жазудың ыңғайына қарап, басқалардан тілін бұзуға, арасына жазу жайылмаған түрік баласы – қазақ» деп түсіндіреді [2, 395].

Сонымен қатар, ұрпақ алдында «20-ншы ғасырға шейін түріктің тілін аздырмай асыл қалпында алып келген, тіл турасындағы абырой мен алғыс қазаққа тиісті. Атаның аздырмай берген мүлкін, қолымызға алып быт-шытын шығарсақ, ол ұнамды іс болмас» [2, 399] деген пікірін келер ұрпаққа ескертуі мен жүктеген міндеті деп түсіну керек.

Тіл экологиясының ең басты міндеті – тілді сақтау, сол арқылы ұлтты сақтау. XX ғасырда қалыптасқан және алда болатын саяси оқиғалар жағдайында қазақтың ұлт ретінде сақталуының алғышарты, ұлттық құндылықтың қайнары, оны болашаққа жеткізуші тіл екенін Алаш көсемдері әрқашан санаға сіңіруге тырысқан.

Бүгінде аксиомаға айналған А.Байтұрсыновтың «Тіл – адамның адамдық белгісінің зоры, жұмсайтын қаруының бірі. Осы дүниедағы адамдар тілінен айрылып, сөйлеуден қалса, қандай қиындық күйге түсер еді. Осы күнгі адамдар жазудан айрылып, жаза алмайтын күйге ұшыраса, ондағы күйі де тілінен арылғаннан жеңіл болмас еді» деген пікірі оған дәлел [2,141].

М.Жұмабаев «...Тілсіз ұлт, тілінен айрылған ұлт дүниеде ұлт болып жасай алмақ емес. Ондай ұлт құрымақ. Ұлттың ұлт болуы үшін бірінші шарт – тілі болу. Ұлттың тілі кеми бастауы ұлттың құри бастағанын көрсетеді. Ұлтқа тілінен қымбат нәрсе болмасқа тиісті» деп өткір де өзекті мәселені қозғайды [3,114].

Алайда тілді тасымалдаушы тұлға жоқта тіл де жоқ. Ж.Аймауытов оны «... Қазақ жоғалса, тілі де жоғалады; жасаса, өркендесе, тілі де өркендейді» деп түйіндейді [4,200].

Бұл ретте лингвоэкологияны зерттеуші ғалымдар тілдің өмір сүруі экожүйедегі өзге түрлерден ерекше, табиғатта бір түрдің саны азайса, оған жойылу қаупі төнеді, ал тілді тасымалдаушы тұлғалар саны аз болса да, ол тіл өзге тілдің ықпалына ұшырамаса ұзақ уақыт өмір сүруін жалғастыра береді деп пайымдайды.

- *Білімді ана тілінде беру.*

Білімді өз ана тілінде алудың аса маңызды екендігін ұлт ұстазы А.Байтұрсынов: «Біздің жасынан орысша я ноғайша оқыған бауырларымыз сөздің жүйесін, қисынын нағыз қазақша келтіріп жаза алмайды, я жазса да қиындықпен жазады. Себебі жасынан қазақша жазып дағдыланбағандық. Орысша оқығандар орыс сөзінің жүйесіне дағдыланып үйренген. Ноғайша оқығандар ноғай сөзінің жүйесіне дағдыланып үйреген. Қазақ сөздерін алып, орыс я ноғай сөзінің жүйесімен тізсе, әрине, ол нағыз қазақша болып шықпайды. Сондай кемшілік болмас үшін һәр жұрт баласын әуелі өз тілінде оқытып, өз тілінде жазу-сызуды үйретіп, өз тілінің жүйесін білдіріп, жолын танытып, балалар әбден дағдыланғаннан кейін басқаша оқыта бастайды. Біз де тіліміз бұзылмай сақталуын тілесек, өзгелерше әуелі өз тілімізбен оқытып, сонан соң басқаша оқыту тиіс» деп тұжырымдаған [2;142].

Бүгінгі күн тұрғысынан қарасақ, Алаш зиялыларының «Білімді ана тілінде беру» туралы идеяларының қазіргі көрінісін дөп басып айтқандығының дәлелі.

Қ.Кемеңгерұлы да «Егер орта мектепте оқу орыс тілінде болса бізден еш уақытта жеткілікті оқытушы шықпайды. Ұлт мектептері, ұлт мәдениеті болмайды. Және басқа түрік ұлттары орта мектебін өз тілінде жүргізіп жатқанда, қазақтың өз алдына ауа жайылуы қисынсыз. Орта мектеп орыс тілінде жүрсе, қазақ тілінде кітап басылудың қажеті болмай қалады. Пән кітаптары қазақ тіліне аударылмайды» деп, болашақ мемлекетті дамытатын ұрпақтың ғылыми-интеллектуалды әлеуетін қамтамасыз ету үшін білімді өз тілінде берудің маңыздылығын меңзеген [5,210].

- *Терминдерді (пән сөздерін) қазақ тілінде қалыптастыру.*

Өткен ғасыр басындағы қазақ оқымыстылары болашақта қазақ тілін ғылым тіліне айналдыру міндетін қойған және сол жолда аянбай тер төккен. Тілдің қолданыс аясын кеңейту тілдің ғылым мен техника тіліне айналуымен тығыз байланысты және оның аса маңызды екенін жете түсінген.

Терминдерді бірі «пән сөзі», бірі «ғылым атауы» деп атаса да, қазақ оқымыстылары қазақтың төл сөздерінен жасау керектігін басты назарда ұстағандары байқалады. Сонымен қатар, білімпаздар шет тілден термин алғанда оны сингармонизм заңына бағындыра қолдануға, орфоэпиялық норманы сақтауға шақырады.

1924 жылдың маусым айында Орынборда «Қазақ ғылыми қызметкерлерінің 1-съезі» болып, онда қазақ терминологиясын қалыптастырудың алғашқы қағидаттары бекітілді. Оның бірінші тармағында «А) ең алдымен термин ретінде ұғым мағынасын толық беретін қазақ сөздерін алу. Бұл қазақ тілінің жоғарыдағылар мен төмендегілердің, дәлірек айтқанда, сауаттылар мен сауатсыздардың тілі болып жіктелмесі үшін керек (тілдік конфликт болдырмау)» деп жазылған [2, 423].

- *Тілді жат сөзбен шұбарламау; Тіл мәдениетінің ортологиялық қағидаларын сақтау*

Қазақ халқы сөз өнерін аса бағалап, оны дамытушыларды дәріптеген. Ж.Аймауытов ділмар бабаларының салтын ұрпағының қандай дәрежеде жалғап жүргенін саралап, оған көңілі толмайды: «Қазақ баласының бір әдеті: «бәлен етіп, сонымен кетіп, содан сүйтіп...» деген тәрізді нүктесіз шұбата береді. Сөйлегенде де, жазғанда да қысқа сөйлеуге уағдалана беру керек. Ұзын әңгімені аз сөзбен қысқартып айтқызу – сөзге төселдірудің бір керекті жері. Бала түгіл, әлеумет қызметкері боп жүрген кейбір азаматтардың топтарда орыс сөзін қазақшаға аударғанын тындасаң, олақтығы көрініп тұрады: қысқаша мазмұнын өз ойымен айтып бере алмайды, сөйлеушінің сүрлеуімен түгел айтып шығам деп әуре болады. ...Аз, дәмді, тиімді сөздің қадірін қазақ та білген ғой, білмесе «ердің құнын екі ауыз сөзбен кеспей» деп, мақтамас еді. Қазақ баласы бұлдыратып, түссіз қылып сөйлейді: ақтан тигізіп, тапбасар сөйлейтін адам кем болады; көбінесе құба жондатып, тайғалақтатып, бетін қырпып, жалпы сарынға салып отырғаны» [4,214].

Қазіргі кезде, өкінішке орай, бұл созылмалы сырқат әлі күнге дейін дауасын таппай жалғасып келеді. Қазақ тілін ауызекі сөйлеу деңгейінде меңгергендер және жоғары оқу орындары студенттері ойын қысқа, нақты, дәл, көркем етіп жеткізе алмайды.

Білімпаздар баланы ойын кестелі сөзбен, дәл, анық жеткізуге жастайынан қазақтың бай әдеби мұрасының негізінде баулыған жөн және мынаны ескеру керек деп көрсетеді: «Ертегі, әуезелердің пернелі, кестелі сөздерін тастап, баланың өз сөзімен қайта айтқызуға болмайды. Олардың маңызы қиялға әсер беріп, шарықтатуында толғаулы, суретті, сәнді сөздерді, өлең-жырларды өз сөзімен мылжалау жарамайды: олардың маңызы сезімге әсер беріп, көңілді ұйытқытуында» [4, 216]. Көркем сөзден әсерлене алған бала өзі де шешен сөйлеуге тырысады.

Ұлттық тілдің болмысын шынайы тану үшін тілдің ғана заңдылықтары тұрғысынан саралау жеткіліксіз, оның түпкі тамыры сол тілде сөйлеуші этностың, ғасырлар бойғы дүниетанымымен, тарихымен, тұрмыс-салтымен, әдет-ғұрпымен, этномәдениетімен, ментальдық ерекшелігімен сабақтастыра зерттегенде ғана этностың шынайы болмысы ашылады. Тілдік сананы қалыптастыруда ұлттық құндылық болып саналатын шешендік өнердің қарым-қатынас коммуникацияда алатын орны айрықша.

Бұл ретте, Алаш қайраткері, ұлт жанашыры Ахмет Байтұрсынұлының шешендік өнерге қатысты айтқан ой-пікірлерінде қазақ шешендік сөздеріне алғаш рет берілген ғылыми сараптаулары назар аудартады.

Алдымен қара сөзбен жазылған шығармаға «Көсем сөзбен жазылған шығарма бір пікірді қуаттап, толықтырып баяндаса, баяндауын түрлі сипаттармен дәлелдесе, ондай шығарма б а й ы м д а м а деп аталады» деп анықтама береді [6, 353]. Жалпы А.Байтұрсынұлының қазақ шешендік өнері туралы жазылған пікірлері өз алдына жан-жақты талданатын мәселе.

Х.Досмұхамедұлы өзінің «Қазақ-қырғыз тіліндегі сингармонизм заңы» атты еңбегінің кіріспесін «Осы күнгі қазақтың әдебиетінде шеттен кірген сөздер көбейіп кетті. Төңкерістен кейін шыққан журнал-гәзеттердің іші толған жат сөз. Білім, оқу әдебиеті де жат сөзге байыды. Заманымыздың көркем әдебиетіміз де жат сөзден құр емес.

Оқытушыға да, үйренушіге де, үгіттеушілерге де, жазушыға да, білімдіге де, білімсізге де, шешенге де, ақынға да жат сөзсіз күнелте алмайтын заман туды.

Топан суындай қаптап тілімізді жат сөздер басып бара жатқан мезгілде ескерілмей, ұмытылуға айналған тіліміздің бір негізгі заңын еске салғымыз келеді» [7, 165] деп бастаған болатын.

Өткен ғасыр басында-ақ, қазақ тіліне қатысты жай жанашырлық емес, ұлтын сүйген, болашағына алаң болған А.Байтұрсынұлы мен Алаш білімпаздарының айтып, жазып, дәлелдеп кеткен маңызды ой-пікірлері бір ғасыр өтсе де, әлі құндылығы жоғары, ас қажет теориялық құжат ретінде бағалы екендігіне көз жетті.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Жұбаева О. Қ.Кемеңгерұлының тілтанымдық мұрасы мен лингвистикалық тұжырымдамалары. Филол.ғыл.канд.дисс.автореф. - Алматы, 2002, – 27 б.
2. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). - Алматы: «Ана тілі», 1992.- 448 б.
3. Жұмабаев Мағжан. Шығармалары (әдеби басылым). 2-том: Әңгіме, ғылыми еңбек, мақалалар, аудармалар, жарияланбаған өлеңдер /Құраст. Сәндібек Жұбаниязов. – Алматы: «Жазушы», 2013. -376 б.
4. Аймауытов Ж. Алты томдық шығармалар жинағы. «Комплекспен оқыту жолдары» (оқу-әдістеме), мақалалар, хаттар. - Алматы: «Ел-шежіре», 2013. Т.6. – 384 б.
5. Кемеңгерұлы Қошке. Үш томдық шығармалар жинағы. Зерттеулері, көркем шығармалары, мақалалары / Құраст. Қамзабекұлы Д. - Алматы: «Ел-шежіре», 2013. Т.1. - 384 б.
6. Байтұрсынұлы А. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: «Абзал-ай», 2013. – 637 б.
7. Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы еңбектері. Избранные труды / Құраст.: Ғ.Әнес. - Астана: «Астана-Полиграфия», 2008. - 400 б.

Мұханбетияр А.Ә.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
1 курс магистранты

Мейірманова Г., Дүзелбаева А., Лесбекова Д.

Анафоралық тіл бірліктерінің құрмалас сөйлемдердегі қолданыс ерекшеліктері.....

Көбденова Г.

Түсіндірме сөздікте астрономиялық ұғымдардың берілуі.....

Омарбекова Г.

Current ecological issues of the kazakh language

Мейірманова Г., Әбілқасымова А., Тоғайбаева А.

Қазақ тіліндегі қимылдың аналитикалық форманттар арқылы берілуі және мағыналық ерекшеліктері.....

Абдрахманова Ж., Бекбол Ж.

Энантисемияның табиғаты мен мәні.....

Кожабекова Р., Айтқұлова Г.

Түркі тілдері тарихының өзекті мәселелері.....

Жүзбаева А.

Түркі тілдеріндегі космонимдер.....

Тавасарова А., Алибаева Л.

Modern methods of teaching english in higher education institu tions.....

Байбосынова М.

Об эффективных средствах познавательной активности студентов на практических занятиях по русскому языку.....

Джулаева Г.

Концепт және әлемдік тілдік бейнесі.....

Садақбаева Г.

Даналар үндестігі: Әл-Фараби және Ахмет Байтұрсынұлының тіл ғылымы сабақтастығы.....

Тілеубаева Л.

Тау тұлғаға тағзым (А. Байтұрсынұлының ономастикалық шеңбері).....

Панель №3.

А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЕҢБЕКТЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Смағұлова Г., Шүкенай Г.

А.Байтұрсынұлы еңбектеріндегі лингвоэкологиялық мәселелер.....

Имаханбет Р.

Ахмет Байтұрсынұлы әдеби мұрасының зерттелуі.....

Бақбергенова Р.

Ахмет Байтұрсынұлы еңбектеріндегі ұлттық құндылық мәселесі.....

Мұханбетияр А.

Ахмет Байтұрсынұлы еңбектеріндегі дыбыс жүйесі терминдері мен әуезділік мәселелері.....

Жаппасбаева Д.

А. Байтұрсынұлы еңбектерінің зерттелуі.....

Жаханова М.

А.Байтұрсынұлы еңбектері.....

Панель №4.